

AZƏRBAYCANDA FİSKAL XƏRCLƏRİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Toğrul Məlikzadə

İqtisadiyyat İnstitutu, Elm və Təhsil Nazirliyi, Bakı, Azərbaycan
e-mail: melikov_togrul@outlook.com

Xülasə. Məqalədə qlobal iqtisadi münasibətlər sistemində iqtisadi əlaqələrin tez-tez qırılğanlıq, iqtisadi münasibətlərin dinamik xarakter daşımaması, bazar konyukturasının tez-tez dəyişməsi qeyd edilmişdir. Təbii olaraq belə vəziyyət əksər ölkələrin iqtisadi siyasətinə təsir etdiyi vurğulanmışdır. Bu baxımdan belə bir şəraitdə əksər ölkələr qarşısında duran əsas məsələlərdən biri iqtisadi sabilliyin davamlılığının təmin edilməsinə nail olmaq, əhalinin daha səmərəli məşğulluğunu reallaşdırmaq, qiymətlərdə sabitliyi reallaşdırmaq və ölkə əhalisinin maddi rifah halının ilbəl yaxşılaşması yönündə iqtisadi siyasətin davamlılığını təmin etməkdir. Təbii ki, sadalananların həyata keçirilməsi üçün dövlət özünün malik olduğu maliyyə resurslarını düzgün idarə etməsi önəmli şərt daşıyır. Başqa sözlə desək, fiskal xərclərin səmərəliliyinin müəyyənəşdirilməsi istənilən ölkənin davamlı iqtisadi inkişafı üçün vacib amillərdəndir. Məqalədə fiskal xərclərin səmərəliliyinin müəyyənəşdirilməsi istiqamətləri üzrə nəzəri-metodoloji yanaşmalar göstərilmiş və dövlət büdcəsinin xərcləri müvafiq istiqamətlər üzrə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Fiskal xərclər, səmərəlilik, fiskal multiplikator, ÜDM, elastiklik əmsalı, makroiqtisadi tarazlıq, dövlət büdcəsi.

DIRECTIONS FOR DETERMINING THE EFFICIENCY OF FISCAL EXPENDITURE IN AZERBAIJAN

Togrul Malikzadeh

*Institute of Economics, Ministry of Science and
Education, Baku, Azerbaijan*

Abstract. The article highlights that in the global economic relations system, economic ties are often fragile, lack dynamic character and are subject to frequent changes in market conditions. It emphasizes that such circumstances naturally impact the economic policies of most countries. In this context, one of the key challenges facing many countries is to ensure the sustainability of economic stability, achieve more efficient employment of the population, maintain price stability and most importantly, ensure the continuity of economic policy aimed at the year-on-year improvement of the material well-being of the general population. Naturally, to achieve these goals, the state must manage its financial resources properly and the efficient allocation of these resources becomes a crucial condition. In other words, determining the efficiency of fiscal expenditures is one of the essential factors for the sustainable economic development of any country. In this regard, the article presents theoretical and methodological approaches to evaluating the efficiency of fiscal expenditures and analyzes state budget expenditures by relevant categories.

НАПРАВЛЕНИЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ БЮДЖЕТНЫХ РАСХОДОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Тоғрул Маликзadə

*Институт Экономики, Министерства Науки и
Образования, Баку, Азербайджан*

Резюме. В статье отмечается, что в системе глобальных экономических отношений экономические связи часто оказываются хрупкими, не обладают динамичным характером и подвержены частым изменениям рыночной конъюнктуры. Естественно, что такая ситуация оказывает влияние на экономическую политику большинства стран. В этом контексте одной из основных задач, стоящих перед многими странами, является обеспечение устойчивости экономической стабильности, реализация более эффективной занятости населения, достижение ценовой стабильности и, что наиболее важно, обеспечение непрерывности экономической политики, направленной на ежегодное повышение материального благосостояния населения страны. Очевидно, что для реализации этих целей государство должно грамотно управлять имеющимися финансовыми ресурсами, и их эффективное распределение становится важнейшим условием. Иными словами, определение эффективности фискальных расходов является одним из ключевых факторов устойчивого экономического развития любой страны. В этой связи в статье представлены теоретико-методологические подходы к определению эффективности фискальных расходов, а также проведён анализ расходов государственного бюджета по соответствующим направлениям.

Keywords: Fiscal expenditures, efficiency, fiscal multiplier, GDP, elasticity coefficient, macroeconomic balance, state budget.

Ключевые слова: Фискальные расходы, эффективность, фискальный мультипликатор, ВВП, коэффициент эластичности, макроэкономическое равновесие, государственный бюджет.

1. Giriş

Fiskal xərclərdə səmərəliliyə nail olmaq idarəetmə mərhələlərindən biri olsa da, büdcə vəsaitlərinin səmərəsiz xərclənməsi bu ehtiyatların ilk növbədə qeyri-məhdud olmadığını və həmişə məhdud ehtiyatlardan istifadənin aktual olduğunu zəruri edir. Əgər büdcə ehtiyatları məhduddursa, deməli, xərclər nəticəyönümlü və səmərəli olmalıdır və bu əsas şərtidir.

Fiskal siyasət dövlətin iqtisadi baxımdan nizamlayıcı tədbirlərinin həyata keçirilməsində mühüm bir vasitədir. Məhz fiskal siyasət vasitəsilə dövlət qarşısına qoyduğu vəzifələri reallaşdırmaq imkanına malikdir. Fiskal siyasətin hökumətlərin əsas siyasətlərindən biri olduğunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bu siyasətin əsas məqsədləri nəticəsində qarşıya qoyulan iqtisadiyyatın stabilləşməsi, iqtisadi artımın nizamlanması, əhalinin məşğulluğunun daha yaxşı təmin olunması, inflyasiyanın azaldılması və s. nail olmaqdan ötəri hökumət xərcləri və vergiqoyma kimi məsələləri dövlətin əli ilə nizamlamaq istəyir.

Empirik tədqiqatlar təsdiqləyir ki, fiskal siyasətin əsas bazası kimi əmtəə və xidmətlər bazarı çıxış edir. Yəni, hökumətlər fiskal siyasətin təsirlərini bu bazar vasitəsilə milli iqtisadiyyatda reallaşdırırlar. Hökumətlərin fiskal xərclərdə dəyişikliyi eləcə də vergilərdə tənzimlənmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi öz təsirini məcmu tələbdə göstərir. Belə vəziyyət isə dövlətin makroiqtisadi məqsədləri reallaşdırmaq üçün imkanları müəyyənləşdirir. Fiskal xərcləri iqtisadi artımın əldə edilməsində və onun davamlılığının təmin olunmasında ən vacib faktorlardandır.

Əslində fiskal siyasət öz nəzəri əsasını ilk dəfə iqtisad elmində ingilis iqtisadçı C.M. Keynsin əsərlərində tapdığını deyə bilərik. Bu siyasətin əsas məqsədi gəlir və xərcləri tənzimləmək vasitəsilə məcmu tələbi, makroiqtisadi göstəricilərə təsir edərək iqtisadiyyatda stabilliyi, məşğulluğu, inflyasiyanı nizamlamaq olduğunu görmək mümkündür.

2. Fiskal xərclərin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinin metodoloji əsasları

C.M. Keynsin fiskal xərclər ilə bağlı baxışlarını araşdırdıqda məlum olur ki, fiskal xərcləri məcmu tələbi, ölkədə ümumi alıcılıq qabiliyyətini, istehsal aktivləşdirilməsini stimullaşdırır ki, bu da nəticədə əmtəə təklifinin həcmnin artmasına xidmət edir. Yəni, iqtisadi artımın təmin olunmasında fiskal xərcləri həlledici amil kimi çıxış edir [4, s.23].

Fiskal xərclər üzrə eksponsiyanın genişləndirilməsi həm ölkədə məşğulluğun, həm də istehsal imkanlarının artması üçün baza rolunda çıxış edir. Eyni zamanda inflyasiyanın tənzimlənməsində fiskal xərclər baxımından eksponentiv məhdudiyyətlər nizamlayıcı rola malik olur.

Fiskal xərclərlə bağlı çağdaş iqtisadi baxışlar makroiqtisadi sabitliyi, davamlı inkişafı, iqtisadi artımda uzunmüddətli bir dövrü əhatə etmək və inklüzivliyin təmin edilməsi kimi amilləri əsas götürürlər. Doğurdan da fiskal xərcləri üzrə həcm və strukturda dəyişikliklərin baş verməsi birbaşa makroiqtisadi vəziyyətə təsir edir. Lakin sadalanan bu amillər ölkədə müsbət iqtisadi mühitə malik olmaq və fiskal xərcləri ilə tamamlanmır. Nəzər almaq lazımdır ki, dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün bu proseslərə maneə olan amillər də vardır. Həmin amillər kimi kapital qoyuluşlarında davamlılığın olmaması, xarici borc yükünün ildən-ilə artması, həddən artıq büdcə kəsiri, ticarətin strukturunun əlverişli olmaması və s. kimi misal göstərmək olar. Qeyd olunanlarla yanaşı ölkənin inkişaf səviyyəsi, sənayenin strukturu, fiskal xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi, vergi sisteminin mütərəqqi və ya qeyri-mütərəqqi olması kimi amillər də fiskal xərclərin səmərəliliyində həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Rus iqtisadçılarından K.L. Astapov göstərir ki, fiskal xərclərin səmərəliliyinin əsas amillərdən *birincisi*, məhz *büdcənin özünün davamlılığının və dayanıqlığının təmin edilməsi* ilə bağlıdır. Bura - büdcə gəlirləri, büdcə göstəriciləri, büdcə qaydaları, büdcədən xarici borca xidmətlə bağlı ÜDM-də xüsusi çəkisi, dövlət xərclərinin ümumi həcmi, büdcə kəsiri və s. aid edilə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, sadalananlar büdcə hazırlanarkən nəzərə alınan göstəricilərdir və birbaşa milli iqtisadiyyatın inkişafına, dövlətin maliyyə dayanıqlığına təsir edən amillərdir. Həmçinin, sadalanan göstəricilər fiskal intizamın artırılmasında və fiskal strategiyanın formalaşdırılmasında nəzərə alınan amillərdəndir. Belə yanaşma inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xüsusilə aktualdır [9, s.11].

Büdcə sisteminin dayanıqlığının təmin olunmasında ən vacib faktorlar gəlirlərdir. Buraya büdcəyə daxil olunan bütün gəlirləri şamil etmək olar. İkinci mühüm faktor isə fiskal xərclərinin rasionallığının təminidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi dövlətin iqtisadi siyasətində manevr imkanlarını genişləndirir. Lakin bununla belə elə iqtisadi proseslər mövcuddur ki, bütövlükdə belə proseslər büdcənin maliyyə dayanıqlığında ciddi təhlükə hesab edilir. Konkret olaraq makroiqtisadi şoklar büdcə dayanıqlığı üçün ciddi risklərdəndir. Bu cür risklər nəzərdə tutulan tədbirlərin maliyyələşməsində müxtəlif səpkili böhranlara, problemlərə səbəb ola bilər. Nəticə etibarı ilə qeyri-fiskal dayanıqlığın baş verməsinə gətirib çıxarır. Belə hal isə dövlət borcunun artmasını və proqnozlaşdırılan və ya nəzərdə tutulan kəsirdən artıq kəsinin əmələ gəlməsini şərtləndirir. Bəzən isə artan büdcə kəsiri və borc problemi idarəolunmaz hal ala bilər. Konkret olaraq büdcədə kəsinin aradan qaldırılması istiqamətində atılan daxili addımlar (daxili borclanma və qiymətli kağızların buraxılması) inflyasiya riskinin artmasına səbəb ola bilər. Xarici borclar və buna müvafiq faizlərin artması isə daxili maliyyələşmədə bir sıra məsələlər məhdudlaşmasına və ya xərclərin azalmasına səbəb ola bilər. Belə halda ilk növbədə sosial sahədə nəzərdə tutulan sahələrin (təhsil, səhiyyə, infrastruktur və s.) xərcləri üzrə maliyyələşmənin azaldılması çıxış edir. Buna görə də bəzən bir çox ölkə uzunmüddətli fiskal dayanıqlığına nail olmaq üçün uzunmüddətli dövrü nəzərdə tutan fiskal strategiyalarının hazırlanmasına ciddi ehtiyac duyurlar.

Uzunmüddətli fiskal dayanıqlığının əsası uzunmüddətli fiskal strategiyanın müəyyən edilməsinə əsaslanır. Başqa sözlə, uzunmüddətli fiskal strategiyalarında fiskal dayanıqlığının iqtisadi və elmi əsası müəyyənləşdirilir. Bu da fiskal proqnozlar əsasında trendlər müəyyənləşir. Beynəlxalq təcrübədə belə planlaşdırma və proqnozlaşdırma 20 ildən 50 ilə və bəzən də 100 ilə qədər ola bilər [14, s.6].

Fiskal xərclərin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinin *ikinci* metodoloji əsası makroiqtisadi dayanıqlılıqla bağlıdır. Makroiqtisadi dayanıqlılığın ölçü meyarı kimi xarici şoklar çıxış edir. Başqa sözlə, milli iqtisadiyyatın xarici şoklara və xarici iqtisadi trendlərə adekvatlığını iqtisadi artımı, istehsal və investisiya fəallığını, əhalinin gəlirlərini və s. müəyyənləşdirir.

S. Gupta öz tədqiqatlarında belə qeyd edir ki, milli iqtisadiyyatın qeyri-tsiklik inkişafa nail olması üçün fiskal siyasət ilə monetar siyasətin uzlaşdırılması mütləqdir. Tədqiqatçı fikrini belə əsaslandırır ki, fiskal və monetar siyasətlərin məcmu tələbə təsir mexanizmləri miqyasına və ötürülmə vasitələrinə görə müxtəlif olduğundan əldə edilən nəticənin də həddi də dəyişə bilər [3, s.34].

Beynəlxalq Valyuta Fondu 2022-ci il üzrə hesabatında vurğulayır ki, mərkəzi bankların faiz dərəcələri ilə bağlı qərarları nə qədər vahidə və sıfıra yaxın olursa, deməli, monetar siyasətin məcmu tələbə təsiretmə imkanları da bir az olur. İnkişaf etmiş ölkələrdə monetar faiz çərçivəsi elə də yüksək olmadığından, bu istiqamət üzrə yumşaltmanın əhatə dairəsi, adətən, məhduddur. Belə olan halda məcmu tələbin stimullaşdırılmasında fiskal siyasət aparıcı həlqə kimi çıxış edir və ev təsərrüfatlarının eləcə də istehsalın stimullaşdırılmasında fiskal stimullaşdırma effektiv rolə malik ola bilər [6, s.41].

Rus iqtisadçılarından O.A. Zamulin göstərir ki, iqtisadiyyatda tsiklik dalğalanmalar texniki tərəqqiyə maneə olur və iqtisadi yüksəlişə imkan vermir. Bir növ boğucu xarakter daşıyır. Ölkədə məhsuldarlığa nail olmaq üçün elmi-texniki təyinatlı investisiya xərcləri, adətən, iqtisadi sabitlik dövründə daha çox səmərəli olur. Bu baxımdan milli iqtisadiyyatın inkişafında tsiklik dalğalanmalar davamlı və uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf üçün arzu olunan hal hesab edilmir. Belə vəziyyət ÜDM-nin artım dinamikasına təsir edir və milli iqtisadiyyatı zəiflədir. Buna görə də dayanıqlı iqtisadi siyasət makroiqtisadi dayanıqlılıq üçün zəruri haldır [12, s.21].

Fiskal xərclərin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinin *üçüncü* metodoloji əsası uzunmüddətli iqtisadi artımın stimullaşdırılması ilə bağlıdır. Bunun üçün də fiskal xərclər elə qurulmalıdır ki, bu əmək haqqı, kapital qoyuluşları və məhsuldarlığın dəstəkləyici amil kimi çıxış etməlidir. Qeyd edilənlərin fiskal xərclərdə dəstəklənməsi uzunmüddətli iqtisadi artıma müsbət təsir edəcəkdir.

K.L. Astapov göstərir ki, əgər fiskal xərcləri əmək haqqı, kapital qoyuluşları və elmi-texniki tərəqqinin dəstəklənməsinə istiqamətlənibsə, deməli, fiskal xərclər məhsuldar xərclərdir və eyni zamanda, səmərəli fiskal investisiyalardır [9, s.13].

Rus tədqiqatçılarından G.İ. İdrisov belə hesab edir ki, fiskal xərcləri o, zaman məhsuldar xərclər hesab edilə bilər ki, bu xərclər təhsilə, səhiyyəyə, elmi-tədqiqata, infrastruktura, nəqliyyata və rabitə xidmətlərinə xərclənmiş olsun [13, s.45]. ABŞ iqtisadçılarından J. Daniel iqtisadiyyatda uzunmüddətli iqtisadi artıma təsir edən dövlət xərcləri təhsil, səhiyyə və infrastruktur kimi müəyyənləşdirmişdir [2, s.29].

Qeyd olunanlar onu deməyə əsas verir ki, əgər fiskal xərclərin göstərilən istiqamətlərdə xüsusi çəkisi yüksək deyilsə və ya xüsusi seçilmirsə, onda, fiskal xərclər qeyri-məhsuldardır və belə vəziyyət uzunmüddətli iqtisadi artım üçün qənaətbəxş hesab edilə bilməz.

Hər bir ölkə iqtisadiyyatı üçün fiskal xərclərin səmərəliliyi başqa göstəricilər də ola bilər. Əksər ölkələr üçün fiskal xərclərinin səmərəliliyinin ölçü meyarı kimi insan kapitalının inkişafına ayrılan xərclər xarakterik ola bilər. Eyni zamanda, məhsuldar fiskal xərcləri məhdud xarakter daşımamalı, geniş spektri olmalıdır. Əmək ehtiyatlarının və yeni iş yerlərinin yaradılmasını, əlverişli iqtisadi mühitin formalaşmasını, sistemli və məqsədyönlü xərclərin təmin edilməsini də fiskal xərclərinin məhsuldarlığı kimi qiymətləndirmək olar.

Fiskal xərclərinin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinin metodoloji əsaslarının növbəti mərhələsi kimi Avropa Birliyinin (AB) hesabatlarında dövlət büdcəsi vasitəsilə maliyyələşən inklüziv inkişafın dəstəklənməsi ilə bağlıdır. Inklüziv inkişaf əslində iqtisadiyyatın əksər sahələrinin artımını nəzərdə tutur ki, bu da iqtisadiyyatın bütün sahələrinə təsir etməklə həmin sahələdə artımın təmin olunmasını və eləcə də ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin artımını ehtiva edir. Fiskal xərclərin səmərəliliyi hesabına inklüziv inkişafa nail olunması AB-nin 2020-ci ildə hazırlanan strategiyasında nəzərdə tutulmuşdur [5, s.21]. Belə vəziyyət isə əslində fiskal xərclər üzrə səmərəliliyin iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayır. Xüsusilə yoxsulluğun azaldılmasını, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsini, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinin zəruriliyini ortaya qoyur. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, hansı ölkədə işçi qüvvəsi ilə bağlı fiskal xərclər sistemli, məqsədyönlüdürsə, bu ölkələrdə iqtisadi artımın davamlılığının təmin edilməsi daha asan olar.

Empirik tədqiqatlar göstərir ki, dövlət büdcəsinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafda rolu əvəzedilməzdir. Büdcə dövlətlə, iqtisadiyyatla və siyasətlə bağlı olduğundan hər bir dövlət çalışır ki, dövlətin idarəedilməsi xərcləri, istehsalın canlandırılması, sosial-mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsi, ölkənin müdafiə işinin təşkili üçün mütləq milli gəlirin müəyyən həcmi öz əlində cəmləşdirdirsin. Dövlət büdcəsi ümumdövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün bir vasitə olduğundan büdcə layihə şəkilində hər il ölkənin qanunverici orqanı tərəfindən müzakirə olunur və qəbul edilir. Bu baxımdan fiskal xərclərin səmərəli istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi olduqca aktualdır. Beynəlxalq təcrübədə fiskal xərclərin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün fiskal xərcləri üzrə səmərəlilik indeksindən istifadə edilir. Fiskal xərclərinin səmərəlilik meyarları Cədvəl 1-də verilmişdir. Həmin cədvəldə dörd ölçüyə əsaslanan 6 indikator vasitəsilə fiskal xərclərinin səmərəliliyinin göstəricilərini bu şəkildə təqdim etmək olar:

Cədvəl 1. Fiskal xərclərinin səmərəliliyinin göstəriciləri

Göstərici	Ölçü vahidi	Əmsallar
1. Bütçənin davamlılığının təmin edilməsi istiqaməti üzrə		40%
1.1.Qeyri-neft və qaz bütçəsinin balansı	ÜDM-də payı, faizlə	
1.2.Borclara xidmət üçün bütçə xərcləri	Bütçə xərclərində payı, faizlə	
2. Makroiqtisadi dayanıqlılığın təşviq edilməsi		30%
2.1.Əsaslı bütçə xərcləri	Son üç il üzrə dispersiya əmsalı	
3. Uzunmüddətli iqtisadi artımın təşviqi istiqaməti üzrə		15%
3.1.Səhiyyə xidmətlərinə ayrılan bütçə xərcləri	Bütçə xərclərində payı, faizlə	
3.2. Təhsilə ayrılan bütçə xərcləri	Bütçə xərclərində payı, faizlə	
4. İnküziv inkişafa dəstənməsi üzrə xərclər		15%
4.1. Bütçədən ayrılan digər sosial xərclər	Son üç il üzrə dispersiya əmsalı	

Mənbə: [9, s.16]

Cədvəl 1-in məlumatları göstərir ki, fiskal xərcləri hər il qəbul edilən xərclər üzrə qiymətləndirilməli və göstərilən əmsallar üzrə dəyərləndirilməlidir. Fiskal xərclərinin səmərəlilik indeksinin hesablanması illik əsasda nəzərə alınması məqsədəuyğundur.

Makroiqtisadi nöqteyi-nəzərdən fiskal xərclərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zəruri məsələlərdəndir. Bu baxımdan makroiqtisadiyyatda fiskal xərclərinin səmərəliliyinin müəyyənəşdirilməsinin iki metodoloji əsası vardır [11, s.256]:

1. Dövlət xərclərinin multiplikativ səmərəsinin ÜDM-ə təsirinin qiymətləndirilməsi;
2. Elastiklik əmsalı üzrə.

Birinci amil üzrə nəzəri yanaşma və hesablama aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$M = \frac{\Delta GDP}{\Delta G}$$

Burada M - multiplikatoru, ΔGDP - ÜDM-in artım tempini, ΔG - dövlət xərclərinin artım tempini göstərir. Fiskal xərclərinin multiplikativ səmərəsinin hesablanması isə aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$M = \frac{1}{1 - c(1 - t)}$$

Burada, c - istehlaka son hədd meyilliyi, t - isə vergilərin orta dərəcəsidir.

R.A. Bekişev göstərir ki, fiskal multiplikatorun qiymətləndirilməsi fiskal səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün vacib faktorlardandır. Tədqiqatçı, BVF-nin fiskal multiplikator üzrə alınan

əmsalların dövlətin maliyyə siyasətində gücünün həddini aşağıdakı cədvəlin əmsalları ilə göstərmişdir:

Cədvəl 2. BVF-nin fiskal multiplikator ilə bağlı yanaşması

Fiskal multiplikator	Alına biləcək əmsallar
Aşağı	0.1-0.3
Orta	0.4-0.6
Yüksək	0.7-1.0

Mənbə: [11, s.260]

Nəzərə almaq lazımdır ki, $0 < c < 1$ və $0 < t < 1$ kimi olacaqdır. Makroiqtisadi eyniliklərdə ÜDM-in və istehlak funksiyası aşağıdakı kimi qeyd edilir:

$$Y = C + I + G \quad (1)$$

Burada, Y - ÜDM, C - istehlakı, I - investisiyaları, G - isə dövlət xərclərini göstərir. İstehlakın ÜDM-dən asılılığını isə aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

$$C = a + c * Y \quad (2)$$

Burada, C - istehlak funksiyasını, a - avtonom istehlakı, c - istehlaka son hədd meyilliyi, Y - isə ÜDM-i göstərir. Əgər burada vergiləri (t) nəzərə alsaq, onda (1) funksiyası aşağıdakı kimi dəyişəcəkdir:

$$C = a + (1 - t) * Y \quad (3)$$

Əgər (3) funksiyasında qeyd edilənləri (1)-də nəzərə alsaq, onda funksiya aşağıdakı kimi dəyişəcəkdir:

$$Y = a + c(1 - t) * Y + I + G$$

Əksər ölkələrdə iqtisadi artıma nail olmaq və ya ÜDM-nin artırılmasına nail olmaq iqtisadi siyasətin başlıca amili kimi çıxış edir. İqtisadi artımın davamlılığı dövlət büdcəsinin də gəlirlərinin davamlı artımına səbəb olacaqdır ki, bu da fiskal xərclərinin səmərəliliyi baxımından aktualdır.

İkinci, yanaşma isə elastiklik əmsalı ilə bağlıdır. Elastiklik əmsalının nəzəri əsas xətti tənliklərə gedib çıxır. Daha dəqiq desək,

$$Y = a_0 + a_1 x$$

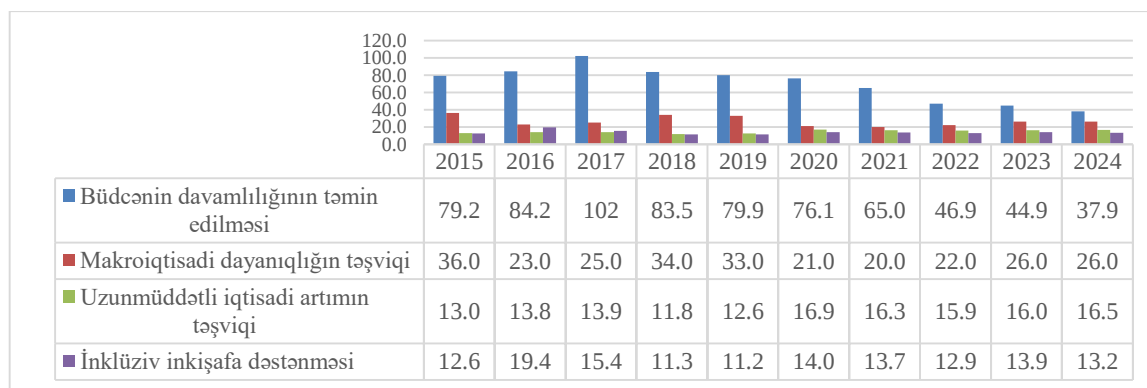
Burada, y - aslı dəyişən, x - isə sərbəst dəyişən, a_0 və a_1 isə funksiyanın parametrləridir. Belə olan hal üzrə elastiklik əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanacaqdır:

$$\bar{E}_{yx} = a_1 \frac{\bar{x}}{\bar{y}}$$

Avropa Birliyi ölkələrində fiskal xərclərinin səmərəliliyi ilə bağlı ədədi fiskal qaydalarda qoyulmuşdur. Belə ki, dövlət borcunun ÜDM-in 50%-60% artıq olmaması, ÜDM-in real artım tempinin 5%-dən çox olmadığı bir şəraitdə büdcə kəsrinin ÜDM-in 3%-dən çox olmaması da fiskal xərclərinin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsində böyük əhəmiyyətlə malikdir [8, s.145].

3. Azərbaycanda fiskal xərclərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Tədqiqatın nəzəri hissəsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, fiskal xərclərinin səmərəlilik göstəricilərini 4 (dörd) əsas və 6 (altı) sub-göstərici vasitəsilə verilmişdir. Onların qiymətləndirilməsi aşağıdakı nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarmışdır:

Şəkil 1. Fiskal xərclərin səmərəlilik göstəriciləri

Şəkil 1-dən görünür ki, son 2014-2024-ci illərdə fiskal xərclərin səmərəlilik meyarları üzrə alınan göstəricilərlə müvafiq metodoloji yanaşma üzrə göstərilən meyarlar arasında az da olsa uyğunsuzluq vardır. Belə görünür ki, beynəlxalq təcrübədə nəzərdə tutulan fiskal xərclərin səmərəlilik göstəriciləri Azərbaycan Respublikasının büdcə xərclərinin təhlili ilə bağlı araşdırmalarda özünü tam səmərəlilik meyarlarına uyğun göstərmir. Bunun ilk səbəbi təhlil olunan istiqamətlər üzrə müvafiq illərdə dövlət büdcəsinin xərclərinin kifayətedici həddə olmaması ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda fiskal xərclərin makrosəviyyədə səmərəliliyini qiymətləndirilmək üçün ilk növbədə büdcə xərclərinin artması ilə ÜDM-in həcmi arasında elastiklik əlaqəsinə malik olmasını (elastiklik əmsalını hesablamaq) müəyyən etmək üçün ekonometrik model qurmaq lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edək:

Cədvəl 3. ÜDM-in və büdcə xərclərinin həcmi (mlrd mananla)

İllər	Büdcə xərcləri	ÜDM	Son istehlak xərcləri
2005	2.1	12.5	5.5
2006	3.8	18.7	6.9
2007	6.1	28.4	9.4
2008	10.8	40.1	13.3
2009	10.5	35.6	15.0
2010	11.8	42.5	16.5
2011	15.4	52.1	19.2
2012	17.4	54.7	21.4
2013	19.1	58.2	24.2
2014	18.7	59.0	26.6
2015	17.8	54.4	30.6
2016	17.8	60.4	35.2
2017	17.6	70.3	40.2
2018	22.7	80.1	43.1
2019	24.4	81.9	46.8
2020	26.4	72.6	43.9
2021	27.4	93.2	48.5
2022	32.1	134.0	57.7
2023	36.5	123.1	65.0
2024	37.7	126.3	66.1

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

İlk növbədə, büdcə xərcləri ilə ÜDM-in həcmi arasında əlaqəni xətti şəkildə verək və iqtisadiyyatda bu cür regressiya tənlikləri əksər hallarda E-views (Econometric Views) sisteminin vasitəsi ilə qiymətləndirilir və modelin nəticələri isə Cədvəl 4-də göstərilmişdir.

Alınan nəticə onu göstərir ki, 2005-2024-cü illərdə ölkədə büdcə xərclərinin orta hesabla 1% artması ölkədə ÜDM-in həcmi 0.24% artmasına xidmət etmişdir.

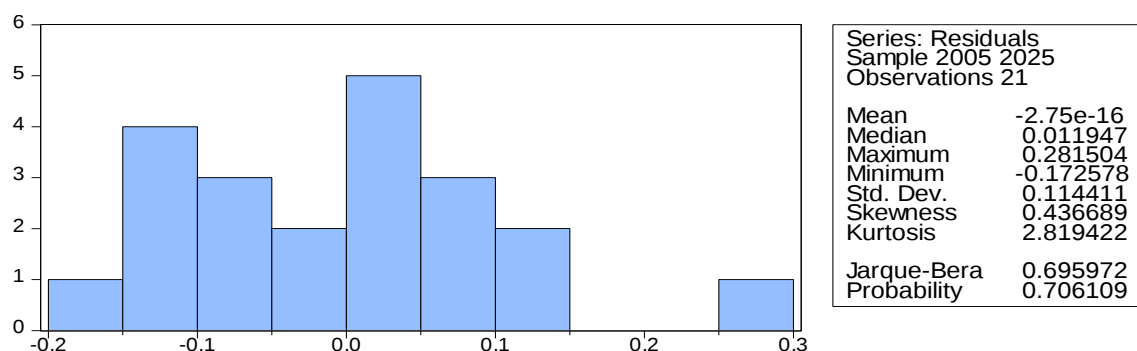
Qurulan modelin nə qədər adekvat olduğunu müəyyənləşdirmək üçün bir sıra testlər həyata keçirirlər. Onlardan biri də nomallıq testidir. Normal paylamaya malik olması və ya qurulan modelin etibarlı olub-olmaması Jarque-Bera testi ilə yoxlanılır. Jarque-Bera testi skewness və kurtosis əmsalları tapılmaqla müəyyən olunur. Jarque-Bera testində müəyyənləşdirilən normal paylanmaya malik olması üçün skewness əmsalının 0 (sıfır), kurtosis əmsalının isə 3 (üç) ədədləri alması ideal variant kimi qəbul edilir. Bundan əlavə, Jarque-Bera

üzrə alınan dəyər 5-dən kiçik olmalı, ehtimal (probability) dəyəri isə 0,05-dən yüksək olmalıdır. Şəkil 2-nin nəticələrindən görünən odur ki, alınan nəticələr normallıq testinə yaxındır.

Cədvəl 4. Büdcə xərcləri ilə ÜDM arasında əlaqə üzrə Modelin nəticələri

Dependent Variable: LOG(UDM)				
Method: Least Squares				
Date: 05/23/25 Time: 12:21				
Sample: 2005 2024				
Included observations: 21				
LOG(UDM)=C(1)+C(2)*LOG(XERC)				
	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(1)	1.798692	0.100700	17.86194	0.0000
C(2)	0.812269	0.034963	23.23242	0.0000
R-squared	0.965995	Mean dependent var		4.061236
Adjusted R-squared	0.964206	S.D. dependent var		0.620436
S.E. of regression	0.117383	Akaike info criterion		-1.356358
Sum squared resid	0.261796	Schwarz criterion		-1.256879
Log likelihood	16.24176	Hannan-Quinn criter.		-1.334768
F-statistic	539.7454	Durbin-Watson stat		1.000708
Prob(F-statistic)	0.000000			

$$\bar{E}_{yx} = a_1 \frac{\bar{x}}{\bar{y}} = 0.81 * \frac{19.9}{68} = 0.24$$

Şəkil 2. Jarque-Bera testi

Dövlətin büdcə xərclərinin səmərəliliyi baxımından hesablanan ikinci göstərici büdcə multiplikatorudur. Multiplikativ səmərəsini qiymətləndirmək üçün istehlak funksiya da qurulmuş və aşağıdakı kimi nəticələr alınmışdır:

Cədvəl 5. İstehlak xərcləri ilə ÜDM arasında əlaqə üzrə modelin nəticələri

Dependent Variable: CONSUM				
Method: Least Squares				
Date: 02/27/25 Time: 16:09				
Sample: 2005 2024				
Included observations: 20				
CONSUM=C(1)+C(2)*GDP				
	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(1)	-3210.687	2461.177	-1.304533	0.2085
C(2)	0.538689	0.033763	15.95488	0.0000
R-squared	0.933959	Mean dependent var		31755.78
Adjusted R-squared	0.930290	S.D. dependent var		18970.43
S.E. of regression	5008.693	Akaike info criterion		19.97038
Sum squared resid	4.52E+08	Schwarz criterion		20.06995
Log likelihood	-197.7038	Hannan-Quinn criter.		19.98981
F-statistic	254.5581	Durbin-Watson stat		1.088717
Prob(F-statistic)	0.000000			

Beləliklə, aparılan təhlillərə əsaslanaraq istehlaka son hədd meyilliliyi müəyyənləşdirdikdən sonra ölkədə orta vergi dərəcəsinin ($t=18$) olduğunu müəyyənləşdirdikdən sonra büdcə multiplikatoru aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$M = \frac{1}{1 - c(1 - t)} = \frac{1}{1 - 0.538(1 - 0.18)} = 1.78$$

Belə hal isə onu göstərir ki, büdcə xərcləri üzrə 2005-2024-cü illərdə 1 manat əlavə xərc ÜDM-in 0.78 manat artmasına təkan vermişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz nəzəri yanaşmaya görə bu əmsal (0.78) onu deməyə əsas verir ki, büdcə xərcləri ÜDM artımında yüksək təsirə malikdir. Eyni zamanda, 2005-2024-ci illər üzrə büdcə xərcləri ilə ÜDM-in həcmi arasında korrelyasiya əlaqəsinin sıxlığı 0.97-ə bərabərdir. Deməli, büdcə xərcləri ilə ÜDM-in həcmi arasında əlaqənin sıxlığı büdcə multiplikatorunun da böyük ədəd almasını şərtləndirmişdir.

Nəticə. Dövlət büdcəsinin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsində istifadə edilən bir çox yanaşma konkret və nəticə əsaslıdır. Fiskal xərclərin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsində xərclərin idarə edilməsində nəticə əsaslı idarəetmə dövlət maliyyə konsepsiyasında ən son və ən yeni yanaşma kimi müəyyən edir. Nəticə əsaslı büdcə modeli

büdcə prosesinin bir növ təkmilləşdirməyə istiqamətləndirilmiş yanaşmadır. Nəticə əsaslı büdcə ölkənin iqtisadi potensialından, onun prioritetlərindən, əhəlinin sayından və mədəniyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər. Bununla belə nəticə əsaslı büdcə prosesinə keçid dövlət vəsaitlərinin büdcədən xərclənməsinə nəzarətin daha güclü təmin edilməsi, vəsaitlərin daha ədalətli bölüşdürülməsi və səmərəli istifadəsi ilə bağlıdır. Belə yanaşma başqa bir tərəfdən isə dövlət sektorunun səmərəliliyinin artırılmasına, dövlət orqanlarının və büdcə təşkilatlarının hesabatlılığının gücləndirilməsinə (fiskal intizam) səbəb olacaqdır.

Fiskal xərclərin səmərəlilik göstəricilərinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikasının büdcə xərclərinin təhlili ilə bağlı araşdırmalarda özünü tam səmərəlilik meyarlarına uyğun göstərmir. Bunun ilk səbəbi təhlil olunan istiqamətlər üzrə müvafiq illərdə dövlət büdcəsinin xərclərinin kifayətedici həddə olmaması ilə bağlıdır. Eyni zamanda elastiklik əmsalı üzrə alınan nəticə onu göstərir ki, 2005-2024-cü illərdə ölkədə büdcə xərclərinin orta hesabla 1% artması ölkədə ÜDM-in həcmində 0.24% artmasına xidmət etmişdir.

Fiskal xərclərinin səmərəli təşkili zamanı milli iqtisadiyyatda makroiqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsinə xüsusi diqqətin ayrılması vacib məsələlərdən hesab edilir. Xüsusilə, xarici borcların artması, tədiyə balansında cari əməliyyatlar hesabının davamlı olaraq mənfi saldoya malik olması, dövlət büdcəsinin kəsrinin 3%-dən çox olması və s. kimi amillər ölkədə makroiqtisadi tarazlığın pozulmasına gətirib çıxara bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunmaması ölkədə banklar tərəfindən təsərrüfat subyektlərinə təqdim olunan faiz dərəcələrinə də mənfi təsir edir. İnflyasiya ilə faiz dərəcələri əlaqəsini araşdırıldığında məlum olur ki, borc verənin əldə etdiyi gəlir və borcalanın normal iqtisadi vəziyyətlə müqayisədə artıq xərc problemi sərmayə qoyuluşları baxımından iqtisadi qərarların verilməsində həlledici rol oynayır. Fiskal xərclərdən səmərəsiz istifadə əmtəə və xidmətlər bazarına da ciddi təsir edir ki, bu da öz nəticəsini məşğulluq vəziyyətinin tərəddüdlərində göstərir. Müşahidələr göstərir ki, dövlət investisiya xərclərini artırmaqla işsizliyin tənzimlənməsində məcmu tələb və məşğulluğun stimullaşdırılmasında önəmli payı var. Dövlət infrastruktur investisiyaları vasitəsilə özəl sektorda investisiyaları artırmaqla da işsizliyin azalmasına səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Batini N., Eyraud L., Weber A. (2014), A simple method to compute fiscal multipliers. IMF Working Paper, 33.
2. Daniel J., Davis J., Fouad M., Rijckeghem C.V. (2006), Fiscal Adjustment for Stability and Growth. Washington: IMF, 76.
3. Gupta S. (2021), Fiscal adjustment and growth in IMF-supported programs. IEO Background Paper, 51.
4. Həsənlı Y.H., Həsənov R.T. (2002), İqtisadi Tədqiqatlarda Riyazi Üsulların Tətbiqi. Bakı, 303.

5. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:en:PDF>
6. https://www.federalreserve.gov/monetarypolicy/files/20220617_mprfullreport.pdf
7. İmanov Q., Həsənlı Y. (2001), Azərbaycanın Sosial-İqtisadi İnkişaf Modelləri. Bakı: Elm, 248.
8. Vəliyev Z. (2020), Fiskal Dayanıqlıq: Nəzəriyyə və Praktika. Bakı, 388.
9. Астапов К.Л., Мусаев Р.А., Малахов А.А. (2020), Оценка эффективности политики бюджетных расходов. Финансовый Журнал, Том.12, No.6, 9-24.
10. Афанасьев Р.С., Голованова Н.В. (2016), Понятие эффективности бюджетных расходов: Теория и законодательство. Финансовый Журнал, No.1, 61-69.
11. Бекишев Р.А., Пак Е.А., Айгазин Ж.Ж. (2023), Оценка фискального мультипликатора для казахстанской экономики. Экономика: Стратегия и Практика, No.3, 251-267.
12. Замулин О.А., Сонин К.И. (2019), Экономический рост: Нобелевская премия 2018 года и уроки для России. Вопросы Экономики, No.1, 11-36.
13. Идрисов Г.И., Синельников-Мурылев С.Г. (2013), Бюджетная политика и экономический рост. Вопросы Экономики, No.8, 35-59.
14. Шахова Г.Я., Крадинов П.Г., Маненок П.Л. (2012), Долгосрочная устойчивость бюджетной системы. Финансовый Журнал, No.4, 5-18.